



## **Sociological Characteristics of Strategic Waiting in Shahid Soleimani School**

**Esmacel Cheraghi Koutiani<sup>1</sup>**

**Received: 11/11/2021**

**Accepted: 17/11/2021**

### **Abstract**

Waiting (for Imam Mahdi's reappearance), as one of the most important teachings of Mahdism, can be divided into strategic and non-strategic parts. The belief in either of these two will have different and sometimes contradictory consequences in practice. Therefore, considering the importance of the social impact of accepting each of these parts, the researcher in this paper aims to answer the question "What are the sociological characteristics of strategic waiting?" Of course, considering the prominence of Shahid Soleimani's personality on the one hand and his lifestyle as being a school on the other hand, an attempt has been made to examine the processing of the issue by focusing on the school of Shahid Soleimani. For data collection, library and document method has been used in the paper, and descriptive and analytical method has been used for processing. The findings suggest that the most important sociological characteristics of strategic waiting in the school of Shahid Soleimani can be reported in nine headings, which are: Benefiting from the approach of Islamic civilization, value-oriented rationality, accepting Wilayat, strategic view, waiting in practice, endurance, creating social solidarity, managing emotions and feelings, and comprehensive jihad.

### **Keywords**

Waiting for Imam Mahdi's reappearance, strategy, strategic waiting, school, characteristic, Mahdism, Soleimani.

---

1. PhD in Sociology, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

Esmacel.cheraghi@gmail.com.

---

\* Cheraghi Koutiani, E. (1400 AP). Sociological Characteristics of Strategic Waiting in Shahid Soleimani School, *Journal of Mahdavi Society*, 2(3), pp. 116-144. DOI: 10.22081/JM.2021.62373.1040

## شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی

### در مکتب شهید سلیمانی

اسماعیل چراغی کوتیانی<sup>۱</sup>

تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۸/۲۶

تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۸/۲۰

#### چکیده

انتظار به‌عنوان یکی از محوری‌ترین آموزه‌های مهدویت، به دو بخش راهبردی و غیرراهبردی قابل تقسیم است. اعتقاد به هر کدام از این دو، پیامدهای متفاوت و گاه متناقضی را در عرصه عمل به دنبال خواهد داشت؛ از این رو با توجه به اهمیت تأثیر اجتماعی پذیرش هر یک از این دو گانه، پژوهشگر در این نوشتار به دنبال پاسخگویی به این پرسش بوده که «شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی چیست»؛ البته با توجه به برجستگی شخصیت شهید سلیمانی از یک سو و مکتب بودن سبک زندگی وی از سوی دیگر، تلاش شده است تا پردازش موضوع با عطف توجه به مکتب شهید سلیمانی بررسی شود. روش تحقیق در این نوشتار به لحاظ گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و اسنادی و به لحاظ پردازش، توصیفی و تحلیلی است. یافته‌ها حاکی از آن است که مهم‌ترین شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی در مکتب شهید سلیمانی را در می‌توان در نُه عنوان گزارش داد که عبارت‌اند از: بهره‌مندی از رویکرد تمدن‌سازی اسلامی؛ عقلانیت معطوف به ارزش؛ ولایت‌پذیری؛ نگاه راهبردی؛ عمل‌انگاری انتظار؛ استقامت‌ورزی؛ ایجاد همبستگی اجتماعی؛ مدیریت عواطف و احساسات و جهاد همه‌جانبه.

#### کلیدواژه‌ها

انتظار، راهبرد، انتظار راهبردی، مکتب، شاخصه، مهدویت، سلیمانی.

۱. دکتری جامعه‌شناسی موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران. Esmael.cheraghi@gmail.com

\* چراغی کوتیانی، اسماعیل. (۱۴۰۰). شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی در مکتب شهید سلیمانی، دوفصلنامه علمی - تخصصی جامعه‌شناسی مهدوی، ۲(۳)، صص ۱۱۶-۱۴۴.  
DOI: 10.22081/JM.2021.62373.1040

## مقدمه

یکی از محوری‌ترین دال‌های مرکزی آموزه مهدویت، مفهوم انتظار است. انتظار در این نظام معنایی به معنای چشم‌به‌راه‌بودن برای آمدن منجی است که جهان پر از ظلم را به جامعه‌ای پر از عدل و داد تبدیل خواهد کرد؛ البته ایستارهای گوناگونی در برداشت از مفهوم انتظار وجود دارد که پذیرش هر کدام، آثار و نتایج متفاوتی در عرصه عمل به دنبال خواهد داشت. در یک بخش‌بندی سنخ‌شناسانه می‌توان انتظار را به دو گونه انتظار راهبردی و غیرراهبردی تقسیم کرد. در ماهیت انتظار غیرراهبردی، سکون و ایستایی و دست روی دست گذاشتن، چهره غالب است. در مقابل در انتظار راهبردی، حرکت، شور و میل به تغییر وجود دارد. با توجه به اینکه پیامدهای این دو سنخ انتظار، می‌تواند موجب دو نوع جریان تأثیرگذار اجتماعی رو در رو و گاه مخالف رویکرد انقلاب اسلامی باشد، ضرورت پرداخت به آن احساس می‌شود. در این نوشتار پرسش اساسی این است که شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی چیست؛ البته از آنجا که شهید سلیمانی را به تعبیر مقام معظم رهبری نه یک فرد بلکه یک مکتب (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۲۷) در مسیر مکتب اسلام و دو رهبر انقلاب اسلامی می‌دانیم، می‌کوشیم تا شاخصه‌ها را در مکتب این شهید بزرگوار واکاوی کنیم. تلاش می‌شود تا با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی به گردآوری داده‌ها و اطلاعات پردازیم و در ادامه با به‌کارگیری روش توصیفی و تحلیلی به طبقه‌بندی و پردازش آنها همت گماریم.

در خصوص پیشینه پژوهش نیز ذکر این نکته مهم است که با جستجو در آثار نگاشته‌شده در خصوص آموزه مهدویت و انتظار، به اثری که بیانگر شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی باشد، مواجه نشدیم؛ البته در خصوص آموزه انتظار آثاری چند نوشته شده است که بیشتر به بحث از مفهوم‌شناسی انتظار یا جایگاه آن در آیات و روایات پرداخته‌اند. برخی نیز به بحث از انتظار پویا - تعبیری دیگر از انتظار راهبردی - پرداخته‌اند؛ مانند کتاب «الانتظار الموجه» اثر محمد مهدی آصفی که با عنوان انتظار پویا به قلم تقی متقی ترجمه شده است؛ مقاله «انتظار پویا در پرتو آموزه‌های وحیانی در اندیشه مقام معظم رهبری» اثر محمد هادی منصوری و علیرضا شیرزاد (۱۳۹۸) که در

شماره ۶۶ فصلنامه «انتظار موعود» منتشر شده و نیز مقاله «آینده‌پژوهی در پرتو انتظار پویا با تأکید بر کارکرد وحدت امت اسلامی» نوشته راضیه علی‌اکبری (۱۳۹۲) که در فصلنامه انتظار موعود به چاپ رسیده است؛ اما هیچ کدام از این آثار یا اصلاً به بحث از شاخصه‌های انتظار نپرداخته‌اند یا رویکرد آنها رویکردی متفاوت از رویکرد جامعه‌شناسانه این نوشتار بوده است؛ افزون بر اینکه نوآوری دیگر این اثر را می‌توان در واکاوی موضوع در مکتب شهید سلیمانی برشمرد. در این نوشتار به این پرسش پاسخ خواهیم داد: «شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی در مکتب شهید سلیمانی چیست».

## ۱. مفهوم‌شناسی

### ۱.۱. شاخصه

شاخص یا شاخصه در لغت به معنای علامت، نما، نماینده، مشخص و معلوم است و در اصطلاح معیاری است برای ارزیابی، ارزشیابی، سنجش و اندازه‌گیری متغیرهای اقتصادی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی (نائینی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۱). اندیشمندان، شاخص را پنجمین رکن از فرایند برنامه‌ریزی دانسته‌اند؛ زیرا معتقدند هر برنامه پنج رکن اساسی دارد: هدف، روش، وسیله، نظام و معیارهای ارزشیابی. شاخص در واقع همین رکن پنجم است که در هر مرحله تعیین می‌کند به سمت هدف در حرکت هستیم یا به سمت هدر (نائینی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۱). در این نوشتار نیز منظور ما از شاخصه، همه معیارهایی است که ما را در شناخت بیشتر آموزه انتظار و نیز تعیین کیفیت آن (از حیث راهبردی بودن یا نبودن) یاری می‌رساند.

### ۲.۱. راهبرد

راهبرد، ترجمان واژه «استراتژی»<sup>۱</sup> است که برگرفته از مفهومی نظامی است که در

1. Strategy.

حوزه‌هایی مانند اقتصاد، تجارت، مدیریت، سیاست و فرهنگ نیز کاربرد دارد. برای واژه راهبرد تعریف‌های متعددی بیان شده است؛ اما شاید بهترین تعریف این باشد که راهبرد به معنای سیاست، برنامه یا یک طرح کلان به منظور سازماندهی و مدیریت اقدامات گوناگون برای دستیابی به اهداف مشخص و بلندمدت با توجه به تغییرات محیطی و شکل‌دادن به آینده و کنترل آن دانست؛ از این رو یک راهبرد بهینه، حاوی تعریف هدف بلندمدت، راهکارهای دستیابی به آن، چگونگی به‌کارگیری ظرفیت‌های گوناگون و پیش‌بینی منابع لازم است (انوری، ۱۳۸۱، ص ۲۶۸)؛ از این رو انتظار راهبردی، طرح و برنامه‌ای است دارای اهداف مشخص که در بردارنده راهکارهای دستیابی به آن اهداف است.

### ۳-۱. انتظار

انتظار در لغت به معنای چشم‌به‌راه بودن (زیبیدی، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۵۳۹) همراه با نگرانی است (معین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۶۴) و از منظر ادبیات دینی انتظار چشم‌داشتن به تحقق وعده الهی مبنی ظهور حضرت مهدی علیه السلام است که با آمدنش جهان پر از ستم را پر از عدل و داد می‌کند. بر این اساس، ماهیت انتظار آمیزه‌ای از دو عنصر نفی و اثبات است. عنصر نفی به معنای بیگانگی با وضع موجود و ناخشنودی از آن و عنصر اثبات، امید به آینده‌ای روشن و آرمانی و بسترسازی برای آن است (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۷، ص ۳۸۲). به هر روی آنچه در اینجا از انتظار مورد نظر است، همان معنایی است که در آموزه‌های دینی در خصوص ظهور امام زمان علیه السلام مطرح شده است.

### ۴-۱. مکتب

مکتب یکی از مفاهیم پرکاربرد است که علی‌رغم استفاده از آن در علوم مختلف، هنوز اما تفاهم کاملی درباره معنای آن وجود ندارد. مشابهت کاربرد این واژه با مفاهیم دیگری مانند «علم»، «دین»، «مذهب»، «الگو»، «نظام» و «منظومه» (آقائظری و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۶) بر ابهام معنای آن افزوده است؛ با این همه در تعریفی جامع می‌توان با استاد

مطهری هم‌نظر بود که در تعریف مفهوم «مکتب» چنین می‌آورد: «یک تئوری کلی، یک طرح جامع و هماهنگ و منسجم که هدف اصلی، کمال انسان و تأمین سعادت همگانی است و در آن، خطوط اصلی و روش‌ها، بایدها و نبایدها، خوب‌ها و بدها، هدف‌ها و وسیله‌ها، نیازها و دردها و درمان‌ها، مسئولیت‌ها و تکلیف‌ها مشخص شده باشد و منبع الهام تکلیف‌ها و مسئولیت‌ها برای همه افراد بوده باشد» (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۵۵). برخی پژوهشگران نیز با هدف ابهام‌زدایی از معنای مکتب به بیان مهم‌ترین ویژگی‌های آن پرداخته‌اند که عبارت‌اند از: وجود طرح جامع و منسجم، نظام‌مندی و هماهنگی اجزاء، وجود ویژگی متمایزکننده، واجد جهان‌بینی خاص و دستورالعمل‌هایی برای تحقق آن، توجه همزمان به جنبه‌های مختلف درون‌علمی و برون‌علمی، تعیین مسئولیت، الهام‌بخشی، دارای حد و مرز و ضوابط مشخص و اعم از دین بودن (هدایتی، ۱۳۹۳). بدون شک مکتب شهید سلیمانی، جدای از مکتب اسلام و رهبران انقلاب اسلامی نیست؛ از این رو در این نوشتار منظور ما از مکتب شهید سلیمانی، سبک و سیره زندگی او است که بنا شده بر ارزش‌های دینی و الهی است. در ادامه به تحلیل مهم‌ترین شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی می‌پردازیم.

## ۲. شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی

۱-۲. بهره‌مندی از رویکرد تمدن‌سازی اسلامی  
 محلی و منطقه‌ای و محدود نیندیشیدن و داشتن رویکردی تمدنی، از مهم‌ترین شاخصه‌های انتظار راهبردی است. یکی از مؤلفه‌های نگاه راهبردی، آگاهی از وضعیت مطلوب و شیوه دستیابی به آن است. داشتن عمق راهبردی به لحاظ فرهنگی، از ویژگی‌های برجسته رویکرد تمدن‌سازی است؛ زیرا لازمه گسترش و قوام یک فرهنگ، جهانی شدن آن است و اگر فرهنگی به سمت تمدن‌سازی حرکت نکند، قابلیت جامعه‌سازی خود را از دست می‌دهد و به لایه‌های درونی و فردی فرو کاسته خواهد شد (عرفان، ۱۳۹۳، ص ۶۸).

بهره‌مندی از رویکرد تمدن‌سازی اسلامی بدان جهت اهمیت دارد که در جهان‌بینی

اسلامی «انسان‌سازی» جهت رسیدن به اهداف متعالی الهی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. قرآن هدف از بعثت پیامبران را انسان‌سازی برای رسیدن به هدف خلقت می‌داند. در این میان، تمدن‌سازی جهت ایجاد فضای مناسب برای تحقق انسان‌سازی از اهمیت برجسته‌ای برخوردار است؛ چراکه غایت تمدن اسلامی، رساندن بشر به حیات طیبه و قرب الهی است (پیروزمند و خورشیدی، ۱۳۹۸، ص ۳۳۰). به هر روی، امروزه زندگی انسان، رویکرد جهانی و تمدنی به خود گرفته و چون اسلام دینی آسمانی با آموزه‌های جهان‌شمول و با گنجایش تمدن‌سازی در عرصه جهانی است، کنشگر منتظر، همگام و با تکیه بر این ظرفیت، بهره‌مند از رویکرد تمدن‌سازی اسلامی است؛ بدین معنا که پدیده‌های پیرامون را در افقی جهانی تحلیل می‌کند و محلی و منطقه‌ای یا صرفاً «آن جهانی» یا «این جهانی» اندیشه نمی‌کند، بلکه با نگرش توحیدی، تمدن اسلامی را تمدنی می‌داند «ایدئولوژیک با مجموعه‌ای از اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه اسلامی که انسان را به سوی کمال معنوی و مادی سوق می‌دهد» (جان‌احمدی، ۱۳۹۳، ص ۵).

این نگرش، خود را به ملیت، نژاد، قومیت و فرهنگ خاص محدود نمی‌کند، بلکه رسالت خود را در ساحت جهانی و در افقی بالاتر از این ساختارهای محدودیت‌آفرین تعریف می‌کند؛ از این رو نتیجه تمدن‌سازی اسلامی، ظهور و بروز مادی و معنوی پیشرفت‌های هدفمند، نظام‌مند و نوظهور امت اسلامی براساس تعالیم اسلامی در تمامی عرصه‌های اجتماعی خواهد بود که جامعه اسلامی را به مقاصد خود نزدیک می‌کند (غلامی، ۱۳۹۶، ص ۴۳). کنشگر منتظر، از دو سوی در تلاش و تکاپو است: از سویی دینداری را صرفاً به توجه محض به «آن جهان» تعریف نمی‌کند، بلکه پیشرفت هماهنگ مادی و معنوی را در نظر دارد و از سوی دیگر، پیشرفت مادی و معنوی را صرفاً برای ملیت، نژاد و قومیت خود طلب نمی‌کند، بلکه افق نگاه او به گستردگی «جهان» است. این نگاه هم‌تراز رویکردی است که در آموزه انتظار وجود دارد. در آموزه انتظار، امام زمان علیه السلام، هم جهانی می‌اندیشد و هم جهانی عمل می‌کند. تعبیری که در آیات و روایات در خصوص گستره حاکمیت او بیان شده، حاکی از جهان‌گستر بودن برنامه‌ها و

اقدامات او است. روایات در توصیف تمدنی که به دست او بنا نهاده می‌شود، مرزهای آن را مشرق و مغرب عالم می‌داند (مجلسی، ۱۳۹۷ق، ج ۵۲، ص ۱۹۱)؛ از این رو انتظاری را می‌توان راهبردی دانست که هماهنگ با آرمان‌های منجی، افقی تمدن‌ساز دارد. چگونه می‌توان با نگاهی محدود، منطقه‌ای و محلی، به انتظار موعودی نشست که بهره‌مند از چشم‌اندازی جهانی است. در مکتب شهید سلیمانی نیز رویکرد تمدن‌سازی اسلامی چهره‌ای غالب است. سلیمانی به‌عنوان کنشگری منتظر، جهانی می‌اندیشید و خواستار خوبی و خیر و عدالت برای همه جهانیان بود. همراهی او با جهادگرانی از ملیت‌های مختلف ایرانی، عراقی، لبنانی، پاکستانی و افغانستانی از یک سو و مواجهه و مبارزه او با نظام سلطه جهانی در بخش‌های وسیعی از کشورهای اسلامی چون سوریه، لبنان، عراق، یمن و فلسطین از سوی دیگر، از رویکرد تمدن‌سازی این مکتب حکایت دارد. رهبر معظم انقلاب با اشاره به همین ویژگی و با معرفی شهید سلیمانی به «چهره بین‌المللی مقاومت» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۱۳) معتقد است شهید سلیمانی «روحیه فداکاری و نوع‌دوستی داشت؛ یعنی برایش این ملت و آن ملت و مانند اینها [مطرح] نبود؛ نوع‌دوست بود، واقعاً حالت فداکاری برای همه داشت» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۹/۲۶).

## ۲-۲. عقلانیت معطوف به ارزش

از دیگر شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی، به‌کارگیری عقل و خرد در برنامه‌ریزی‌ها و انتخاب‌ها است. علی‌علیه در بیان فلسفه بعثت به «برانگیزانیدن عقل» اشاره می‌کند (دشتی، ۱۳۸۳، ص ۲۴)؛ از این رو در راستای تلاش انبیای الهی، تقویت قدرت تفکر و عقلانیت معطوف به هدف یک ارزش و حلال مشکلات است؛ زیرا عقل است که انسان را به دین راهبرد می‌دهد، انسان را به دینداری دعوت و در مقابل خدا به عبودیت وامی‌دارد (کلینی، ج ۱، ۱۴۱۱ق، ص ۱۱). آنچه در این نوشتار بر اهمیت موضوع عقلانیت می‌افزاید این است که در مطالعات راهبردی (که ناظر بر حرکت از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است) مهم‌ترین ابزار عقل است.

در ادبیات جامعه‌شناختی، ویر با تقسیم‌بندی کنش‌های انسانی به چهار نوع کنش



عاطفی، سنتی، عقلانی ناظر به ارزش و عقلانی ناظر به وسیله، کنش‌ها را با عقلانیت گره زده است. وی در توصیف کنش‌های عقلانی معطوف به ارزش بر این باور است که کنش‌ها زمانی به‌طورخالص عقلانی معطوف به ارزش هستند که کنشگران بدون در نظر گرفتن پیامدهای قابل پیش‌بینی آنها، براساس تعهدات خود نسبت به چیزی که از نظر آنان مطابق وظیفه، افتخار، زیبایی، ندای دینی یا تقوا است، آنها را به‌جا آورند؛ به عبارت دیگر کنش عقلانی معطوف به ارزش، کنشی است که براساس دستورهای صورت می‌گیرد که شخص خود را ملزم به آنها می‌بیند (داعی‌نژاد، ۱۳۸۲، ص ۴۳). او این نوع عقلانیت را در مقابل عقلانیت ابزاری یا معطوف به هدف به کار می‌برد که شاخصه جوامع مدرن است. عقلانیت معطوف به ارزش اما محافظه‌کاری نیست؛ زیرا محافظه‌کاری طرفداری از وضع موجود و بیمناکی از هر گونه تحول است؛ درحالی‌که محاسبه عقلانی گاهی خود منشأ تحولات بزرگی می‌شود.

یکی از مهم‌ترین برنامه‌های منجی موعود در اسلام، تقویت عقلانیت در جامعه است. عقلانیتی ارزشی که تمام عرصه‌های زندگی را درمی‌نوردد و بر همه کنش‌های انسان، چیرگی می‌یابد. در آموزه‌های دینی آمده است پس از ظهور نیز رسالت پیامبرانه پرورش عقل انسانی دنبال خواهد شد؛ به عبارت روشن‌تر، یکی از برنامه‌های اصلاح‌گرایانه امام زمان علیه السلام ارتقای سطح فکری انسان‌ها و روشن کردن چراغ عقل است تا در سایه آن بشر بتواند الگویی از روابط اجتماعی برای خود برگزیند که تأمین‌کننده مصلحت دنیوی و اخروی او باشد (مریجی و چراغی کوتیانی، ۱۳۸۹). امام باقر علیه السلام در این خصوص می‌فرماید: «هنگامی که قائم ما قیام کند، خداوند دستش را بر سر بندگان می‌نهد و عقل‌های ایشان را با آن جمع می‌کند و خردهایشان با او کامل می‌شود» (کلینی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۵۶). به هر روی، عقل در آموزه انتظار، از جایگاه رفیعی برخوردار است؛ چراکه در آموزه‌های اسلام آن مقدار که از عقل ستایش شده از کمتر مقوله‌ای تمجید شده است (معین‌الاسلام، ۱۳۸۴، ص ۲۸۵).

بنابراین در انتظار راهبردی، کنشگر منتظر با بهره‌مندی از عقل دین‌مدار و با معیار قراردادن ارزش‌ها، مسیر حرکت را بازشناخته و با راهنمایی‌های روشن‌گرانه عقل به

کشگری فعال در میدان اجتماعی می‌پردازد. الگوی جامعه منتظر، همان برنامه‌هایی است که منجی موعود، در صدد اجرای آنها است. از عدالت گرفته تا گسترش مهرورزی و از احیای آموزهای دینی گرفته تا تقویت و به‌کارگیری عقل در همه گزینش‌های فرارو. عنصر عقلانیت ارزشی و تدبیر در مکتب شهید سلیمانی نیز از شاخصه‌های محوری است. هم‌آیی این عنصر در کنار شجاعت، به این مکتب ویژگی خاص داده است. رهبر معظم انقلاب با اشاره این شاخصه، شهید سلیمانی را این‌گونه توصیف می‌کند: «شهید سلیمانی هم شجاع بود، هم با تدبیر بود؛ صرف شجاعت نبود؛ بعضی‌ها شجاعت دارند؛ اما تدبیر و عقل لازم برای به‌کاربردن این شجاعت را ندارند. بعضی‌ها اهل تدبیرند؛ اما اهل اقدام و عمل نیستند، دل و جگر کار را ندارند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۱۸). یکی از روایات سردار سلیمانی این بود که به دنبال علت می‌گشت و به سراغش می‌رفت و برنامه‌ریزی می‌کرد تا مسئله حل شود. ایشان در برخورد با اشرار شرق کشور با تحلیل دقیق از وضعیت گرایش آنان به شرارت با ایجاد زمینه اشتغال و ترغیب آنان به تشکیل شرکت تعاونی و کار کشاورزی تا حد زیادی به امنیت منطقه کمک کردند (نامجو، ۱۳۹۹/۱۲/۱۲).

### ۲-۳. ولایت‌پذیری

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های انتظار راهبردی، ولایت‌پذیری و پذیرش ولایت الهی است. فلسفه اهمیت و ضرورت ولایت‌پذیری، ایجاد همبستگی اجتماعی و همگرایی توده‌ها و بسیج منابع با محوریت ولی خدا است. وجود همگرایی در یکان‌یکان افراد جامعه اسلامی، زمینه را برای تحقق و گسترش «فرهنگ دینی» و «امر قدسی» فراهم می‌آورد. از دیگر سو، فقدان ولایت الهی، سبب‌ساز و اگرایی اجتماعی و برهم‌خوردن زمینه وحدت و هدررفت نیروی‌های اجتماعی و استعدادهایی است که می‌توانست در مسیر تحقق امر قدسی به کار آید؛ از این رو است که در روایات بر نقش «نظام بخشی» امام تأکید شده است. امام علی علیه السلام یکی از فلسفه‌های وجودی نهاد ولایت را همبستگی اجتماعی دانسته (دشتی، ۱۳۸۳، ص ۴۸۶، ح ۲۵۲) و جایگاه رهبر را چونان ریسمانی

محکم معرفی کرده است که مهره‌ها را متحد می‌کند و به هم پیوند می‌زند و هشدار می‌دهد که اگر این رشته از هم بگسلد، مهره‌ها پراکنده خواهد شد و هر کدام به سویی خواهد افتاد (دشتی، ۱۳۸۳، ص ۱۹۰، خ ۱۴۷). شیعه در نگرش به آموزه مهدویت نیز بر این نکته تأکید دارد که مهدی موعود علیه السلام به عنوان ولی الهی، پس از ظهور به یکپارچه کردن امت اسلامی همت خواهد گمارد که این خود نشان از ارزش بودن گفتمان «همبستگی اجتماعی» است. از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «خداوند به وسیله او دل‌های پراکنده و مخالف یکدیگر را به هم پیوند می‌دهد» (کلینی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۱۴). نیز امام علی علیه السلام به نقل از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در توصیف مهدی موعود علیه السلام می‌فرماید: «به وسیله ما خداوند پس از دشمنی فتنه‌ها و آزمایش‌های سخت، دل‌هایشان را با هم الفت می‌دهد، همان‌طور که پس از دشمنی شرک، آنان را برادر دینی قرار داد» (مجلسی، ۱۳۹۷، ج ۵۱، ص ۸۴) بدون شک امام زمان علیه السلام، در بسط و گسترش گفتمان همبستگی از معجزه استفاده نمی‌کند، بلکه این هدف را از مسیر سازوکارها و راهبردهای اجتماعی خاصی به انجام خواهند رساند که در روایات به آنها اشاره شده است که با استخراج و تبیین آنها می‌توان به گنجینه‌ای راهبردی از شیوه‌های ایجاد انسجام اجتماعی دست یافت (مریجی و چراغی کوتیانی، ۱۳۸۹). کنشگر منتظر در انتظار راهبردی، در دو ساحت اندیشه و عمل، ولایت‌پذیر است؛ چون رسیدن به فلسفه خلقت و اجرای برنامه‌های دین در سپهر جامعه بشری، با اشراف و رهنمایی ولی خدا صورت می‌گیرد. افزون بر اینکه ولی خدا، در عمل به نقش خود نیازمند یاری جامعه است. حضرت علی علیه السلام با توجه به همین مسئله زمامداری ظاهری جامعه را با وجود امتناع پیشین می‌پذیرد (دشتی، ۱۳۸۳، ص ۳۰، خ ۳). همین حقیقت در زمان غیبت نیز که ولایت امر به دست نایب عام امام زمان علیه السلام است، قابل طرح است. در این میان، نقش مردم در مقام فعلیت‌بخشیدن به این نظام مؤثر است و درحقیقت مردم در مقبولیت، عینیت‌بخشی و کارآمدی حکومت اسلامی نقشی اساسی دارند؛ چراکه حاکمیت دین حق و نظام اسلامی مانند هر نظام دیگری با آرزوها تحقق نمی‌پذیرد، بلکه حضور مردم و اتحاد آنان بر محور حق را می‌طلبد. مردم با پذیرش دین و پذیرش

ولایت حاکم اسلامی دین خدا را در جامعه متحقق می‌سازند. اگر مردم در صحنه نباشند و حضور جدی نداشته باشند، حتی اگر رهبر آنان در حد امام علی علیه السلام باشد، نظام اسلامی موفق نخواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۷۸، صص ۸۲-۸۳). افزون بر اینکه اساساً ولایت‌پذیری در عصر انتظار، به‌مثابه تمرینی عملی برای پذیرش و تبعیت از ولایت حضرت مهدی علیه السلام موعود است.

مکتب شهید سلیمانی نیز عرصه تحقق این شاخصه مهم است. این حقیقت را هم در سیره رفتاری و هم ساحت اندیشه‌ای او می‌توان دید. وی ضمن توصیه همه جریان‌های کشور به حفظ اصول انقلاب، تبعیت از ولایت فقیه را به‌عنوان اولین اصل می‌خواند و می‌نویسد: «اول آنها، اعتقاد عملی به ولایت فقیه است؛ یعنی اینکه نصیحت او را بشنوید، با جان و دل به توصیه و تذکرات او به‌عنوان طیب حقیقی شرعی و علمی عمل کنید. کسی که در جمهوری اسلامی می‌خواهد مسئولیتی را احراز کند، شرط اساسی آن [این است که] اعتقاد حقیقی و عمل به ولایت فقیه داشته باشد... ولایت عملی مخصوص مسئولین است که می‌خواهند بار مهم کشور را بر دوش بگیرند، آن هم کشور اسلامی با این همه شهید» (وصیتنامه سیاسی الهی شهید سلیمانی، ۱۳۹۹/۱۰/۵).

## ۲-۴. جهانی‌اندیشی

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های انتظار راهبردی، جهانی‌اندیشی است. منظور ما از جهانی‌اندیشی، دیدن و تحلیل پدیده در تراز جهانی و نه منطقه‌ای و محلی است. این را با دو تحلیل می‌تواند مدلل کرد: نخست هم‌سنخ‌بودن این نگاه با آموزه مهدویت است؛ زیرا انقلاب مهدوی، انقلابی جهانی است و خیزشی برای اصلاح همه جهان است و به تعبیری، هدف آن اصلاح انسان است و نه صرفاً اصلاح جامعه اسلامی. بدون شک جامعه‌ای که به انتظار مصلح جهانی نشسته است، باید نگاهی در تراز همان افق داشته باشد. در روایت نیز حوزه کنشگری امام زمان علیه السلام همه گستره زمین معرفی شده است (کلینی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۳۸). به هر روی به انتظار مصلح جهانی نشستن و خواسته و آرمان محلی و منطقه‌ای داشتن، به‌مثابه ترکیب یک سازه از عناصر ناهمگون است. این

ناهمترازی، در رفتار نظام، اختلال ایجاد می‌کند. اگر رهبر یک جنبش، آرمانی جهانی داشته باشد و پیروان، آرمانی منطقه‌ای داشته باشند، این گسست آرمانی، انقطاع در همراهی را به همراه می‌آورد. افزون بر اینکه اساساً امروزه برخلاف دوره‌های پیشین حیات بشر، پدیده‌ها از پیوستگی و برهم‌کنشی بیشتری برخوردارند. اگر در گذشته، پیدایی یک پدیده زندگانی انسان را در منطقه‌ای خاص، دگرگون می‌کرد، امروزه پدیده‌ها هویتی جهانی یافته‌اند و رخداد یک پدیده در آن سوی جهان، زندگی مردمان در سوی دیگر جهان را متأثر می‌سازد. چگونه می‌شود این پندار را پذیرفت که دینداری ناب پیامبرانه را در نقطه‌ای از زمین، ترویج کرد، بدون آنکه زورمندان در نقطه‌ای دیگر، در مقابل آن سکوت اختیار یا با آن همراهی کنند؟ آیا نظام سلطه در مقابل انقلاب اسلامی، حزب‌الله لبنان، انقلاب یمن و... سکوت کرد؟ این تحلیل نیز هماهنگ با آموزه مهدویت است؛ زیرا در روایات آمده است دشمنان و طاغوت‌ها در مقابل آن انقلاب خواهند ایستاد.

بنابراین انتظار راهبردی را باید انتظاری دانست که جهانی می‌اندیشد. بدین معنا که هر گونه مسئولیتی را که آموزه انتظار بر عهده جامعه منتظر گذاشته، در گستره‌ای وسیع‌تر از چشم‌انداز منطقه‌ای می‌بیند. اگر آموزه انتظار، دستگیری و دفاع از مظلومان را بر عهده او می‌گذارد، او حوزه کنشگری خود را جهانی می‌بیند و حمایت از مظلومان را در چشم‌اندازی به وسعت همه عالم می‌بیند. این را به‌روشنی می‌توان در مکتب شهید سلیمانی نیز مشاهده کرد. در مکتب او، دفاع از مظلومان منحصر در حمایت از مردم ایران نبود، بلکه از سوریه گرفته تا عراق و یمن و حتی فلسطین حوزه فعالیت او بود. با توجه به همین مطلب است که رهبر معظم انقلاب در توصیف شهید سلیمانی او را شهید امت اسلام می‌نامد و می‌فرماید: «شهید سلیمانی چهره بین‌المللی مقاومت است و همه دل‌بستگان مقاومت خونخواه اویند» (خامنه‌ای، ۱۳/۱۰/۱۳۹۸). به تعبیر برخی دوستان شهید سلیمانی، «ایشان یک نگاه دوراندیشانه و بلندی داشت؛ یعنی فقط به آسیا و خاورمیانه نگاه نمی‌کرد، بلکه افق دورتری را برنامه‌ریزی می‌کرد. شهید حاج قاسم سلیمانی آرام آرام جبهه مقاومت را هویت‌بخشی کرد» (فضلی، ۱۳/۱۰/۱۳۹۹).

## ۵-۲. عمل‌انگاری انتظار

در نگرش به انتظار می‌توان دو نوع مواجهه داشت: عمل‌انگاری انتظار و سکون‌انگاری آن. در نگرش نخست، انتظار بی‌عملی نیست، دست روی دست گذاشتن نیست، بلکه حرکت است. در نگرش دوم اما انتظار نوعی ایستایی برای ظهور است. نوعی رکود و بی‌عملی و ساکن‌انگاری انتظار است. انتظار راهبردی، از سنخ دسته اول است. در انتظار راهبردی، نگاه فرد و جامعه منتظر، به یافتن وضعیت‌های تازه و مطلوب و تغییر وضعیت خود از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است. این ویژگی، جامعه منتظر را به تکاپو، جستجو و یافتن عرصه‌های نو واداشته و از بی‌عملی بازمی‌دارد. در آموزه‌های دینی نیز گفته شده است که انتظار معطوف به عمل است. از حضرت علی علیه السلام نقل شده است: «منتظر فرج باشید و از رحمت خدا ناامید نگردید؛ زیرا محبوب‌ترین اعمال نزد خدای عزوجل، انتظار فرج است» (مجلسی، ۱۳۹۷ق، ج ۵۲، ص ۱۲۳). در این روایت انتظار فرج از سنخ «عمل» و رفتار شمرده شده است. دلالت معنایی این مفهوم این است که انتظار فرج، مقوله‌ای «حرکت‌آفرین» و «تعهد‌آور» است و نه مفهومی «بازدارنده» که سر از «اباحی‌گری» درآورد. به تعبیر استاد مطهری «انتظار فرج دو گونه است: انتظاری که سازنده است، تحرک‌بخش است، تعهد‌آور است، عبادت بلکه بافضیلت‌ترین عبادت است و انتظاری که ویرانگر است، بازدارنده است، فلج‌کننده است و نوعی اباحی‌گری محسوب می‌شود» (مطهری، ۱۳۸۸ج ۲۴، ص ۴۳۶). ایشان با عمل‌انگاری انتظار فرج آن را با مفاهیمی تعریف می‌کند که از آنها همگرایی «انتظار» و «عمل» به‌روشنی فهمیده می‌شود. از نظر ایشان «انتظار فرج داشتن یعنی انتظار در رکاب امام‌بودن و جنگیدن و احیاناً شهیدشدن، یعنی آرزوی واقعی و حقیقی مجاهدبودن در راه حق، نه آرزوی اینکه تو برو کارها را انجام بده، بعد که همه کارها انجام شد و نوبت استفاده و بهره‌گیری شد آن وقت من می‌آیم!» (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۲۳، ص ۵۹۷). بدین سبب است که در روایات پیشوایان دین بر اموری چون «آمادگی نظامی» (مجلسی، ۱۳۹۷ق، ج ۵۲، ص ۳۶۶)، «پرهیزکاری و اخلاق نیکو» (نعمانی، ۱۳۹۷، ص ۲۰۰، ج ۱۶) در دوران غیبت تأکید شده است. بدون شک در روایات، آمادگی نظامی به‌مثابه رفتار، برای همراهی با آن انقلاب بزرگ مورد توجه

قرار گرفته و این امر با سکون و بی‌عملی تناسبی ندارد. همان‌گونه که لازمه اخلاق نیکو و پرهیزکاری نیز حرکت و عمل معطوف به احیای ارزش‌های دینی است؛ زیرا امر به معروف و نهی از منکر، نظارت اجتماعی، تلاش برای گستراندن خوبی‌ها و نیکی‌ها همه از مقوله عمل هستند؛ از این‌رو جامعه منتظر با حرکت به سوی حیات‌بخشی به ارزش‌های دینی و احساس مسئولیت در برابر جامعه و حرکت در مسیر اجرای برنامه‌های منجی موعود با هدف بسترسازی برای حضور امام زمان علیه السلام با عمل‌انگاری انتظار، به تحقق انتظار راهبردی، کمک می‌کند.

در مکتب شهید سلیمانی نیز انتظار راهبردی، از سنخ عمل و جهاد است. در این مکتب جهت‌گیری کنش‌ها و واکنش‌ها معطوف به ارزش‌های دینی است. این مکتب نمی‌تواند ستم نظام سلطه بر ملت‌های ستمدیده را نظاره کند و به امید ظهور منجی، دست روی دست بگذارد؛ از این‌رو در مسیر برنامه‌های اصلاحی امام زمان علیه السلام چون مبارزه با ظلم و برپایی عدالت و گستراندن ارزش‌های دینی به مبارزه و حرکت و عمل دست می‌زند. همان‌گونه که برای رفع محرومیت‌ها و کاستن از درد و رنج مردمان مصیبت‌دیده از بروز بلایای طبیعی، در وسط میدان حضور جهادی دارد. در خوزستان، ایشان به خانه‌های تک‌تک مردم سر می‌زد... مردی حاضر نبود خانه‌اش را ترک کند. به خاطر سیل و امنیت جانی‌اش باید او را راضی می‌کردند که از منطقه بیرون بیاید. سردار سلیمانی رفت و دست آن پیرمرد را بوسید که شما بیا و امروز به خاطر سلامت و امنیت خودت، از این منطقه خارج شو» (شیرازی، ۱۳۹۹، ص ۸۷).

## ۲-۶. استقامت برای رسیدن به اهداف

از دیگر شاخصه‌های انتظار راهبردی، مقاومت و استقامت در برابر ناملازمات برای رسیدن به اهداف مطلوب است. استقامت در ادبیات قرآنی درباره راهی گفته می‌شود که بر روی خط هموار است و راه حق به آن تشبیه شده است و استقامت انسان، یعنی متعهد بودن او در راه مستقیم (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص ۶۹۲).

برای رسیدن به هدف و گسترش یک فرهنگ به دو عنصر مهم نیاز است: نخست

تلاش برای پذیرش یک عقیده و آرمان از سوی کنشگران اجتماعی و دوم استقامت و پایداری بر عقیده علی‌رغم عارض شدن شرایط دشوار. قرآن برای دستیابی جامعه اسلامی به اهداف و دوری از ترس و غم در آینده، آنان را به استقامت در دینداری دعوت می‌کند: «کسانی که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است، سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنان نازل می‌شوند که نترسید و غمگین مباشید، و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است» (فصلت، ۳۰). مقاومتی که به عنوان شاخصه انتظار راهبردی از آن یاد می‌شود، در عرصه‌های گوناگون زندگی باید جریان داشته باشد از این رو شامل مقاومت فرهنگی، سیاسی، امنیتی و نظامی است. به هر روی، نقطه مقابل مقاومت، انحراف و سرکشی است و ناکامی‌ها ناشی از سستی در استقامت است و تمام پیشرفت‌ها در استقامت ریشه دارند.

در ادبیات جامعه‌شناختی نیز به مقاومت در قالب نظریه‌های علمی توجه شده است. در برخی تبیین‌ها اعتقاد بر این است که اساس فرهنگ امپریالیسم به گونه‌ای سازمان یافته است که منجر به تصدیق برتری غرب بر دیگران شود (سعید، ۱۳۸۲، ص ۲۹۲) از این رو آنتی‌تز سلطه غربی در مفهوم «اراده فعال» و «مقاومت ایجابی» از سوی ملل استعمارزده معرفی می‌شود (سعید، ۱۳۸۲، ص ۱۶).

در آموزه مهدویت نیز بر اهمیت استقامت برای دستیابی به ظهور و گشایش‌های حاصل از آن تأکید شده است. در بسیاری از روایات، صبر و انتظار فرج در کنار هم آمده و انتظاری عبادت دانسته شده است که با صبر همراه باشد: «انتظار فرج همراه با صبر عبادت است» (مجلسی ۱۳۹۷، ج ۵۲، ص ۱۴۵). این تعبیر بیانگر آن است که مقاومت به انتظار معنا می‌بخشد و بن‌مایه آن است. در تعبیر دیگری از همین سنخ، امام رضا علیه السلام از قرین بودن انتظار با صبر و مقاومت به نیکی یاد می‌کنند: «صبر همراه با انتظار فرج چه نیکو است» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۴۵).

این شاخص نیز در مکتب شهید سلیمانی به روشنی دیده می‌شود؛ از این رو مقام معظم رهبری در توصیف سردار سلیمانی به این ویژگی اشاره می‌کند. از نظر ایشان «شهید سلیمانی چهره بین‌المللی مقاومت است و همه دلبستگان مقاومت خونخواه اویند»



(خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۱۳). ایشان ضمن برشمردن دو ویژگی «شجاعت» و «مقاومت» به عنوان خصلت‌های ایرانی، شهید سلیمانی را «مظهر شجاعت» و «مظهر مقاومت» معرفی می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۹/۲۶). استقامت در شرایط سخت و هولناکی که نظام سلطه جهانی با محوریت داعش و گروه‌های تروریستی دیگر در سوریه و عراق و.. ایجاد کرده بودند و خروج پیروزمندانه از آن وضعیت با نابودی ایادی استکبار، نشان از روحیه مقاومت و استقامت این مکتب است. شهید سلیمانی بر این باور بود که «تحلیل، شجاعت و ایستادگی سپاه، بر همه ایستادگی‌ها اثرگذار است... سپاه از درون بحران‌های سخت و تاریک، نامشخص و نامعلوم که انتهای آن مشخص نبود، از درون ترس و همین وحشت سخت، مهم‌ترین فرصت‌ها را تولید کرده است... از دفاع مقدس و از آن قله نورانی، یک نورانیت دیگری تولید کرد به نام مدافع مقدس حرم و ایستاد... سپاه مقاومت را هم کیفی و هم کمی توسعه داد» (شیرازی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۴).

## ۷-۲. همبستگی اجتماعی با اشاعه فرهنگ دینی

هر جامعه‌ای برای پایایی و پویایی خود و نیز برای دستیابی به اهدافش نیازمند همبستگی بین همه اعضا است. از سویی، یکی از مهم‌ترین کارکردهای دین، ایجاد همبستگی اجتماعی است؛ بنابراین دین می‌تواند منبعی قابل اعتماد و پایان‌ناپذیر برای همگرایی اجتماعی و پیشران حرکت جامعه باشد. بدین جهت دورکیم دین را نظام یکپارچه‌ای از عقاید و رفتارهای معطوف به امور مقدس می‌داند که تمام پیروان پایبند به عقاید و رفتارهای دینی را در یک اجتماع اخلاقی، هماهنگ و متحد می‌سازد (افروغ، ۱۳۷۹، ص ۶۵). از نظر وی تشریفات و شعائر دینی برای پیوند دادن اعضای گروه ضروری است. او معتقد است مناسک دینی در زمانی که مردم ناچار به سازگاری با تغییرات عمده در زندگی‌شان هستند، همبستگی گروهی را مجدد تأیید می‌کند (گیدنز، ۱۳۷۶، ص ۵۰۴).

در آموزه‌های اسلامی نیز به کارکرد انسجام‌بخشی دین تصریح شده است. یکی از مهم‌ترین عوامل پیوند میان افراد در جامعه اسلامی، همان عقیده اسلامی است که

موجب به وجود آمدن مشترکات بسیاری در زمینه باورها، ارزش‌ها و نیز هنجارهای اخلاقی و اجتماعی و حقوقی در میان مسلمانان می‌شود. این یگانگی در جهان‌بینی، کنش‌های اعضای جامعه اسلامی را سمت و سوی الهی می‌بخشد. یگانگی در دین و اعتقادات مذهبی، نه تنها همبستگی اجتماعی را در بین افراد درون یک مرز جغرافیایی و سیاسی پدید می‌آورد، بلکه این گونه مرزها را نیز درمی‌نوردد و همه معتقدان به آیین اسلام در سرتاسر گیتی را منسجم می‌کند (مریجی و چراغی کوتیانی، ۱۳۸۹)؛ از این رو انتظار در صورتی می‌تواند راهبردی باشد و جامعه را به سوی تحقق اهداف ظهور پیش ببرد که واجد قدرت انسجام‌بخشی باشد. جامعه منتظر برای حرکت از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب نیازمند نوعی وفاق اجتماعی است که این مهم از رهگذر اشاعه فرهنگ دینی تحقق می‌یابد. جامعه‌ای که بتواند با تکیه بر عناصر وحدت‌بخش دین، انسجام اجتماعی ایجاد کند هم به پایایی و پویایی خود کمک کرده و هم در مسیر برنامه‌های منجی موعود حرکت کرده است و زمینه‌ساز ظهور خواهد بود؛ زیرا براساس روایات یکی از راهکارهای مهمی که حضرت مهدی علیه السلام برای ایجاد همبستگی اجتماعی در جامعه به کار خواهند بست، گسترش جهان‌بینی و ارزش‌های یگانه بر پایه آموزه‌های اصیل اسلام است. در دوران پس از ظهور، جهان‌بینی یک پارچه‌ای بر جهان حاکم می‌گردد و الگوهای رفتاری جامعه نیز به تبع آن جهان‌بینی، یکپارچه و منسجم خواهد بود و یکرنگی و یگانگی واقعی در اندیشه و کنش پدیدار خواهد شد. امام صادق در توصیف آن دوران می‌فرماید: «پس سوگند به خدا ای مفضل که اختلاف از ملت‌ها و ادیان برداشته می‌شود و دین یگانه می‌شود، همان گونه که خداوند فرمود: همانا دین در نزد خدا اسلام است» (مجلسی، ۱۳۹۷، ج ۵۳، ص ۴).

آنچه اهمیت وجود این شاخصه را برای جامعه منتظر، دوچندان می‌کند، رصد کنشگری فعال نظام سلطه در تلاش برای محو، تضعیف یا تحریف دین به‌عنوان محوری‌ترین عامل همبستگی ملت‌ها است. انتظار وقتی راهبردی است که در برابر برنامه‌های دین ستیزانه نظام سطله بایستد و به تقویت باورهای مردم همت گماشته و از این طریق، همبستگی معطوف به اهداف را تحقق بخشد.

این شاخصه را در مکتب شهید سلیمانی نیز می‌توان به روشنی مشاهده کرد. وی هم در دوره حیات و هم پس از شهادتش، عامل همبستگی بود. یکی از هم‌زمان شهید سلیمانی با تأکید بر روحیه وحدت‌بخش سردار سلیمانی می‌گوید: «رزمندگان ایرانی در دفاع مقدس، همه ایرانی بودند و زبان یکدیگر را می‌فهمیدند، در دوران دفاع مقدس و در جهت اهداف مشترک حرکت می‌کردند، اما در محور مقاومت، نیروهای انسانی گاهی از جهت تفکر با هم متضاد بودند و کسی می‌بایست این نیرو را جمع و در آن اتحاد ایجاد می‌کرد که این شهید بزرگوار این کار را انجام داد. اتحاد و یکپارچگی نیروی انسانی در عرصه فرماندهی در محور مقاومت از جمله ویژگی‌های بود که این شهید بزرگوار داشت» (شکراللهی، ۱۳۹۹).

## ۸-۲. مدیریت عواطف و احساسات

جامعه برای دستیابی به اهداف و حرکت در مسیر پیشرفت، نیازمند همگرایی اجتماعی است؛ از این رو سیاست‌گذاران اجتماعی تلاش می‌کنند زمینه‌ها و بسترهای تحقق همگرایی اجتماعی را فراهم آورند. یکی از مهم‌ترین زمینه‌های تحقق انسجام اجتماعی، مدیریت درست عواطف است. عواطف گاه جنبه ایجابی و گاه جنبه سلبی دارند. منظور از عاطفه ایجابی، انجذابی نفسانی که یک انسان، نسبت به انسانی دیگر، در خود احساس می‌کند و انسان در چنین حالتی احساس می‌کند که به طرف انسان دیگری که مورد عاطفه او است، کشیده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۷، ص ۳۲۷). برعکس اگر کسی سبب محروم شدن انسان از یکی از مطلوب‌ها و ارزش‌ها شود، مورد نوعی عاطفه منفی انسان قرار خواهد گرفت (مصباح یزدی، ۱۳۷۷، ص ۳۳۵). به هر روی، وجود رابطه عاطفی بین اعضای یک نظام اجتماعی، کارکردهای مهمی به همراه دارد که یکی از مهم‌ترین آنها ایجاد انسجام بین اعضای جامعه است (مریجی و چراغی کوتیانی، ۱۳۸۹)؛ از این رو قرآن بر نقش برجسته مهرورزی در ایجاد حس همگرایی در جامعه تأکید داشته و از آن به‌عنوان «نعمت» یاد کرده است که نباید به فراموشی سپرده شود: «نعمت خدا را بر خود یاد کنید آن‌گاه که دشمنان (یکدیگر) بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف

او برادران هم شدید» (آل عمران، ۱۰۳). در این آیه «برادری» کنایه از وجود همبستگی اجتماعی بین جامعه اسلامی است که در سایه محبت و عواطف معنوی به وجود می‌آید. پیش از اسلام، قبایل عرب با هم دشمن بودند و تزاخم در امور مادی بین آنان احساساتی منفی ایجاد کرده بود؛ اما اسلام آنان را بر محور حق جمع کرد و ریشه آن دشمنی‌ها را در بین آنان خشکاند و با معرفی اهداف معنوی متعالی، در میانشان محبت و عاطفه مثبت را زنده کرد و زمینه انسجام اجتماعی را در میانشان فراهم آورد (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳). اساساً مدیریت عواطف و احساسات مثبت و منفی و جهت‌دهی آن به سوی اهداف مشخص، با فراهم آوردن ساخت‌های پشتیبان در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، حرکت به سوی وضعیت مطلوب را شتاب می‌بخشد. در انتظار راهبردی، کنشگران جامعه منتظر، مهر و محبت‌های خود (عواطف مثبت) را نثار دوستان و کینه‌ها (عواطف منفی) را متوجه دشمنان می‌کنند و از این طریق به پایایی و پویایی و همگرایی جامعه و حرکت به سوی جامعه مطلوب آرمانی کمک می‌کنند. این راهبرد، با آموزه‌های انتظار دارای همبستگی معناداری است؛ زیرا در آموزه انتظار، جامعه مهدوی به‌صورت جامعه‌ای مهرورز، تصویرپردازی می‌شود و امام زمان علیه السلام از این راهبرد، برای ایجاد همبستگی اجتماعی در جهان پس از ظهور استفاده خواهد کرد. ایشان با بازتعریف ارزش‌های اسلامی و ارائه اهداف مشترک برای یک‌یک افراد جامعه اسلامی و با گسترش مهرورزی و توسعه فضای همدلی بر محور آموزه‌های اصیل دینی، گام بلندی را در مسیر انسجام اجتماعی برمی‌دارند. کینه‌ها از سینه‌ها برون خواهد رفت (مجلسی، ۱۳۹۷ق، ج ۵۲، ص ۳۱۶) و کینه و نفرت جای خود را به محبت و دوستی خواهد داد (مجلسی، ۱۳۹۷ق، ج ۵۲، ص ۳۷۲) و از این طریق حس قرابت و نزدیکی را که سبب‌ساز همبستگی عمیق و همه‌جانبه است در جامعه جهانی به وجود خواهند آورد.

این شاخصه نیز به‌روشنی در مکتب شهید سلیمانی تبلور یافته است. از یک سو بر پایه سخن علی علیه السلام دل او مشحون از مهر و محبت و رحمت به مردم مؤمن و مستضعف

بود و در این مسیر درجه و دیوارهای مدیریتی هیچ کدام نتوانست بین او و مردم فاصله بیندازد. نمونه آن را می‌توان در جریان سیل خوزستان و حضور او در جمع مردم رنج‌کشیده دید و به تعبیر مقام معظم رهبری «برایش این ملت و آن ملت و مانند اینها [مطرح] نبود؛ نوع دوست بود، واقعاً حالت فداکاری برای همه داشت» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۹/۲۶). از سوی دیگر در برابر دشمنان دین خدا جنگاوری جسور بود، به گونه‌ای که «در دنیای اسلام هر جایی که بنای مقاومت در مقابل زورگویی استکبار را داشته باشند، مظهرشان و اسم رمزشان شهید سلیمانی است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۹/۲۶)؛ اما با این همه در میدان جنگ هم «مراقب بود که به کسی تعدی نشود...» (خامنه‌ای ۱۳۹۸/۱۰/۱۸).

## ۹.۲. جهاد همه جانبه و همیشگی

جهاد در متون دینی، به گونه‌ای خاص از تلاش گفته می‌شود که به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان، مال و دارایی‌های دیگر خود در نبرد با کافران و باغیان، با هدف گسترش و اعتلای اسلام و برپاداشتن شعائر یا دفاع از آن است (نجفی، ۱۴۳۲ق، ج ۲۱، ص ۳) و این بدان معناست که جهاد منحصر در جهاد نظامی نیست. انسان هر کجا که هست، می‌تواند مجاهد فی سبیل الله باشد؛ زیرا هرگونه تلاش در مقابله با دشمن، می‌تواند جهاد تلقی شود. به هر روی بر پایه ادبیات دینی شرط رسیدن به هر هدفی به صورت عام تلاش و مجاهدت است. هیچ چیز بدون مجاهدت به دست نخواهد آمد (نجم، ۳۹) و به صورت خاص نیز هر که خواهان معنویت و آخرت باشد و در طلب آن سعی کند و مؤمن باشد، به هدفش خواهد رسید (اسراء، ۱۹) و امروزه نیز هر جایی که مسلمانان دچار تحقیر و ذلت می‌شوند، به سبب همین عدم تحرک و عدم مجاهدت است؛ زیرا جایی که هدف درست باشد، مجاهدت هم باشد، نصرت الهی هم قطعاً هست (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۳/۰۷).

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی، جهاد و تلاش همه‌جانبه و همیشگی است؛ زیرا در ماهیت انتظار راهبردی، حرکت به سوی وضعیت

مطلوب است. از این رو هم لازم است که این حرکت، به صورت مستمر و همیشگی تحقق پیدا کند و هم با بسترسازی درست و دقیق در همه ساحت‌های زندگی ظهور یابد. این بدان معنا است که رسیدن به وضعیت مطلوب بدون تلاش برای تغییر در وضعیت‌های فرهنگی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی و مطلوب ساختن آنها میسر نخواهد بود؛ از این رو کنشگران جامعه منتظر تلاش می‌کنند هم‌نوا با ساختار جدید جامعه در عصر پساظهور و با الگو قرار دادن آن جامعه آرمانی، وضعیت خویش را سامان دهند. نکته مهم این است که بدانیم حتی در جامعه مهدوی نیز دگرگونی در ساختارهای گوناگون جامعه بدون جهاد مستمر و رنج و سختی میسر نخواهد شد (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ج ۱، ص ۲۹۴).

این شاخصه نیز به روشنی در مکتب شهید سلیمانی ظهور و بروز یافته بود. این امر را می‌توان در خلال سال‌های طولانی پس از انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی تا به هنگام شهادت او دید. وی عمر خویش را صرف جهاد مستمر و بدون وقفه در راه خدا کرد. او از دوره مبارزه با گروهک‌ها در آغاز انقلاب اسلامی، دوران هشت‌ساله جنگ تحمیلی، مرحله مبارزه با اشراک شرق کشور و در نهایت حضور طولانی در جبهه‌های مقاومت از افغانستان گرفته تا لبنان و فلسطین و سوریه و...، مجاهدی خستگی‌ناپذیر بود و در این مسیر هیچ‌گاه آرام و قرار و استراحت نداشت. به تعبیر مقام معظم رهبری «او همه عمر خود را به جهاد در راه خدا گذرانید. شهادت پاداش تلاش بی‌وقفه او در همه این سالیان بود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۱۰/۱۳). محمدباقر قالیباف در بیان ویژگی‌های شهید سلیمانی با تأکید بر این ویژگی می‌گوید: «ما در بچه رزمنده‌هایمان کسی را نداریم که چهل سال بی‌وقفه مجاهدت کرده باشد. حاج قاسم از اول جنگ تا لحظه شهادت مجاهدت کرد. اگر ما بعد از جنگ به تهران آمدیم و در کارهای ستادی یا سازندگی مشغول شدیم، ولی حاج قاسم یک دهه اسلحه‌به‌دست هم با شرورهایی که واقعاً شرارت می‌کردند و وابستگی خارجی داشتند مقابله می‌کرد، هم با محرومیت‌زدایی» (قالیباف، ۱۳۹۹/۱۰/۱۳).

## نتیجه گیری

در این نوشتار تلاش شد تا شاخصه‌های جامعه‌شناختی انتظار راهبردی در مکتب شهید سلیمانی کاوش شود. یافته‌ها حاکی از آن بود که در مکتب شهید سلیمانی می‌توان مهم‌ترین شاخصه جامعه‌شناختی انتظار راهبردی را در ۹ عنوان گزارش داد: بهره‌مندی از رویکرد تمدن‌سازی اسلامی؛ عقلانیت، ولایت‌پذیری؛ نگاه راهبردی؛ عمل‌انگاری انتظار؛ استقامت‌ورزی؛ همبستگی اجتماعی؛ مدیریت عواطف و احساسات و جهاد همه‌جانبه و همیشگی.

بدون شک شاخصه‌های انتظار راهبردی، منحصر در این ده‌گانه نیست، بلکه با دقت نظر در این مکتب که خود متکی به مکتب انسان‌ساز اسلام است، می‌توان به ظرفیت‌های بیشتری دست یافت؛ اما آنچه اهمیت دارد بدان پرداخته شود، این است که زمانی می‌توان ادعا کرد که انتظار عینیت یافته در جامعه، انتظار راهبردی است و ظرفیت پیشران‌بودگی برای وضعیت مطلوب را دارا است که بخش قابل توجهی از اعضای جامعه این شاخصه‌ها را در خود به ظهور رسانده و انتظار را از سطح انتظار فردی به سطح انتظار اجتماعی ارتقا داده باشند. لازمه این امر ترویج این مکتب و بیان اهمیت آن با استفاده از قالب‌های گوناگون هنری و با بیان‌های علمی و منطقی با هدف اقناع‌سازی افکار عمومی و گرایش آنان به این نوع سبک زندگی است؛ زیرا این نوع از زیست اجتماعی است که هم ظرفیت مقاوم‌سازی ساخت درونی جامعه در برابر سلطه‌طلبی استکبار جهانی را دارد (ادبیات مقاومت) و هم به‌مثابه یک پیشران نیرومند برای حرکت از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب و آرمانی عمل می‌کند (ادبیات پیشرفت).

## فهرست منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (محقق: علی اکبر غفاری). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. افروغ، عماد. (۱۳۷۹). فرهنگ‌شناسی و حقوق فرهنگی. تهران: فرهنگ و دانش.
۳. آقانظری، حسن؛ توکلی، محمدجواد؛ بیدار، محمد. (۱۳۹۷). معناشناسی «مکتب»، «نظام» و «علم» در ادبیات اقتصاد اسلامی. معرفت اقتصاد اسلامی. ۱۰(۱۹)، صص ۲۵ - ۴۶
۴. انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: انتشارات سخن.
۵. پیروزمند، علیرضا؛ محمد خورشیدی. (۱۳۹۸). مؤلفه‌های ساختاری تمدن‌سازی اسلامی (با رویکرد آینده‌پژوهی). دوفصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، ۲(۱)، صص ۳۲۹-۳۵۲.
۶. جان احمدی، فاطمه. (۱۳۹۳). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، نشر معارف.
۷. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). ولایت فقیه، ولایت فقه و عدالت. قم: مرکز نشر اسراء.
۸. چراغی کوتیانی، اسماعیل. (۱۳۸۸). اصلاح در روابط اجتماعی، رهاورد ظهور منجی، فصلنامه مشرق موعود (۹)، صص ۱۱۱-۱۳۴.
۹. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۲/۰۳/۰۷). بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://b2n.ir/j22517>
۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۱۳). پیام تسلیت رهبر انقلاب در پی شهادت سردار قاسم سلیمانی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://b2n.ir/d69357>
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۱۸). بیانات در دیدار مردم قم. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://b2n.ir/b65190>



۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۸/۱۰/۲۷). بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://b2n.ir/z36119>
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۹/۹/۲۶). بیانات در دیدار دست‌اندرکاران مراسم سالگرد شهادت حاج قاسم سلیمانی و خانواده شهید سلیمانی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://b2n.ir/443981>
۱۴. داعی‌نژاد، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۲). دین‌پژوهی (عقل و دین)، فصلنامه صبح (۹ و ۱۰)، صص ۳۸-۴۹.
۱۵. دشتی، محمد. (۱۳۸۳). ترجمه نهج البلاغه. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶ق). مفردات الفاظ القرآن (محقق: صفوان عدنان داوودی). قم: ذوالقربی.
۱۷. زبیدی، محمدمرتضی. (۱۳۸۵ق). تاج العروس من جواهر القاموس (ج ۷). بیروت: دارالهدایه.
۱۸. سعید، ادوارد. (۱۳۸۲). فرهنگ و امپریالیسم: بررسی فرهنگی سیاست امپراطوری (مترجم: اکبر افسری). تهران: توس.
۱۹. شکراللهی، اصغر. (۱۳۹۹). ایجاد اتحاد و همبستگی رمز موفقیت سردار سلیمانی در جبهه‌های نبرد بود (سخنرانی)، خبرگزاری شبستان، <http://shabestan.ir/detail/News/1011643>
۲۰. شیرازی، علی. (۱۳۹۹). شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی. قم: خط مقدم.
۲۱. عرفان، امیرمحسن. (۱۳۹۳). نقش باورداشت آموزه مهدویت در احیای فرهنگ و تمدن اسلامی. قم: معارف.
۲۲. علی‌اکبری، راضیه. (۱۳۹۲). آینده‌پژوهی در پرتو انتظار پویا با تأکید بر کارکرد وحدت امت اسلامی. فصلنامه انتظار موعود، ۱۳(۴۰)، صص ۱۴۳-۱۶۳.
۲۳. غلامی، رضا. (۱۳۹۶). فلسفه تمدن نوین اسلامی. تهران: سوره مهر.
۲۴. فضل‌ی، علی. (۱۳۹۹/۱۰/۱۳). حاج قاسم فرهنگ دفاع مقدس را به جبهه مقاومت صادر کرد (مصاحبه). پایگاه قاسم سلیمانی به نشانی: <https://soleimani.ir/news/74>

۲۵. قالیباف، محمدباقر. (۱۳۹۹/۱۰/۱۳). حاج قاسم هیچ‌وقت برای خودش زندگی نکرد (مصاحبه). پایگاه قاسم سلیمانی به نشانی: <https://soleimani.ir/news/77>.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۱ق). اصول الکافی. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۷. گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی. تهران: نی.
۲۸. مجلسی، محمدباقر. (۱۳۹۷ق). بحار الانوار (ج ۶۵). بیروت: مؤسسه الوفاء.
۲۹. مریجی، شمس‌الله؛ چراغی کوتیانی، اسماعیل. (۱۳۸۹). تبیین جامعه‌شناختی مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی در جامعه مهدوی. مشرق موعود، ۴(۱۴)، صص ۵۹-۸۳.
۳۰. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۸). اخلاق در قرآن (ج ۳، محقق و نگارش: محمدحسین اسکندری). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام.
۳۱. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن (ج ۲، محقق و نگارش: محمدحسین اسکندری). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام.
۳۲. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۵). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.
۳۳. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸). مجموعه آثار (ج ۲۳ و ۲۴). تهران: انتشارات صدرا.
۳۴. معین الاسلام، مریم. (۱۳۸۴). عقلانیت در دکترین مهدویت. فصلنامه انتظار، ۶(۱۷)، صص ۲۷۱-۲۹۲.
۳۵. معین، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ معین (ج ۱). تهران: زرین.
۳۶. مکارم شیرازی و دیگران. (۱۳۵۳). تفسیر نمونه (ج ۷). طهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. مکارم شیرازی و دیگران. (۱۳۸۰). حکومت جهانی مهدی علیه‌السلام. قم: نسل جوان.
۳۸. منصوری، محمدهادی؛ شیرزاد، علیرضا. (۱۳۹۸). «انتظار پویا» در پرتو آموزه‌های وحیانی در اندیشه مقام معظم رهبری. فصلنامه انتظار موعود، ۱۹(۶۶)، صص ۶۱-۸۳.
۳۹. نامجو، مجید. (۱۳۹۹/۱۲/۱۲). به دنبال علت می‌گشت و با برنامه‌ریزی مسائل را حل می‌کرد (مصاحبه). پایگاه قاسم سلیمانی به نشانی: <https://soleimani.ir/news/120>.
۴۰. نائینی، سیدمحمد کاظم. (۱۳۹۳). شاخصه‌ها. فصلنامه نظریه‌های اقتصاد مائی، ۲(۳)، صص ۱۴۱-۱۶۶.

۴۱. نجفی، محمدحسن بن باقر. (۱۴۳۲ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (ج ۲۱، محقق:

عباس قوچانی). قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.

۴۲. نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغیبه (ج ۱، مصحح: علی اکبر غفاری). تهران: نشر

صدوق.

۴۳. هدایتی، احمدرضا. (۱۳۹۳). آشنایی اجمالی با مفهوم مکتب. در: تارنمای رهتوشه،

<http://rahtoooshe.com/?p2383>

۴۴. وصیتنامه سیاسی الهی شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی. (۱۳۹۹/۱۰/۵). در: پایگاه قاسم

سلیمانی به نشانی: <https://soleimani.ir/news/15>



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

## References

1. Afrough, E. (1379 AP). *Cultural Studies and Cultural Law*. Tehran: Culture and Knowledge. [In Persian]
2. Aghanazari, H., & Tavakoli, M. J., & Bidar, M. (1397 AP). Semantics of "school", "system" and "science" in Islamic economic literature. *Journal of Knowledge of Islamic economics*.10 (19), pp. 25-46. [In Persian]
3. Ali Akbari, R. (1392 AP). Future studies in the light of dynamic waiting with emphasis on the function of the unity of the Islamic Ummah. *Journal of The Promised Waiting*, 13(40), pp. 143-163. [In Persian]
4. Anwari, H. (1381 AP). *Dictionary of Sokhan*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
5. Cheraghi Koutiani, E. (1388 AP). Reform in social relations, the path to the emergence of a savior, *Journal of Mashreq Maw'ud*, (9), pp. 111-134. [In Persian]
6. Daeinejad, S. M. A. (1382 AP). Religion Studies. (Reason and Religion), *Sabah*, (9 &10), pp. 38-49. [In Persian]
7. Dashti, M. (1383 AP). *Translation of Nahj al-Balaghah*. Qom: Amir Al-Momenin Cultural Research Institute. [In Persian]
8. *Divine political will of Martyr General Haj Qasem Soleimani*. (5/10/1399 AP). In: Qasem Soleimani website at: <https://soleimani.ir/news/15>. [In Persian]
9. Erfan, A. M. (1393 AP). *The role of understanding the doctrine of Mahdism in the revival of Islamic culture and civilization*. Qom: Ma'arif. [In Persian]
10. Fazli, A. (13/10/1399 AP). *Haj Qasim exported the culture of sacred defense to the Resistance Front (interview)*. Qasem Soleimani website. From: <https://soleimani.ir/news/74>. [In Persian]
11. Gholami, R. (1396 AP). *Philosophy of modern Islamic civilization*. Tehran: Surah Mehr. [In Persian]
12. Giddens, A. (1376 AP). *Sociology*. Tehran: Ney. [In Persian]
13. Hedayati, A. R. (1393 AP). *A brief introduction to the concept of school*. Rahtoshe website, from: [2383http://rahtoshe.com/?P](http://rahtoshe.com/?P). [In Persian]

14. Ibn Babewayh, M. (1413 AH). *Man la Yahzor al-Faqih*. (Ghaffari, A. A, Ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
15. Jan Ahmadi, F. (1393 AP). *The history of Islamic culture and civilization*. Qom: Representation of the Supreme Leader of Iran in universities, Ma'arif Publication. [In Persian]
16. Javadi Amoli, A. (1378 AP). *Velayat-e-Faqih, Velayat-e-Fiqh and Justice*. Qom: Esra Publishing Center. [In Persian]
17. Khamenei, S. A. (07/03/1382 AP). Statements in the meeting of the members of the Islamic Consultative Assembly. Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, from: <https://b2n.ir/j22517>. [In Persian]
18. Khamenei, S. A. (13/10/1398 AP). Message of condolence from the Leader of the Revolution following the martyrdom of Sardar Qassem Soleimani. Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, from: <https://b2n.ir/d69357>. [In Persian]
19. Khamenei, S. A. (26/9/1399 AP). Statement during the meeting of the staff of the anniversary of the martyrdom of Haj Qasem Soleimani and the family of Martyr Soleimani. Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, from: <https://b2n.ir/443981>. [In Persian]
20. Khamenei, S. A. (27/10/1398 AP). Statements in the sermons of Tehran Friday prayers. Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, from: <https://b2n.ir/z36119>. [In Persian]
21. Khamenei, Seyed Ali. (18/10/1398). Statements in the meeting of the people of Qom. Retrieved from: Information site of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, <https://b2n.ir/b65190>. [In Persian]
22. Koleyni, M. (1411 AH). *Usul al-Kafi*. Beirut: Dar al-Ta'arof le al-Matbu'at. [In Arabic]
23. Majlesi, M. B. (1397 AH). *Bihar al-Anwar*. (vol. 65). Beirut: Al-Wafa Institute. [In Arabic]

24. Makarem Shirazi et al. (1353 AP). *Tafsir Nemouneh*. (vol. 7). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Persian]
25. Makarem Shirazi et al. (1380 AP). *Mahdi World Government*. Qom: Young Generation Publications. [In Persian]
26. Mansoori, M. H., & Shirzad, A. (1398 AP). "Dynamic waiting" in the light of revelatory teachings in the thought of the Supreme Leader of Iran. *Journal of Intizar Maw'ud*, 19(66), pp. 61-83. [In Persian]
27. Mariji, S., & Cheraghi Kotiani, E. (1389 AP). Sociological Waiting of the components of social solidarity in Mahdavi society. *Journal of Mashreq Maw'ud*, 4(14), pp. 59-83. [In Persian]
28. Mesbah Yazdi, M. T. (1377 AP). *Ethics in the Qur'an*. (Vol. 2, Eskandari, M. H. Ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
29. Mesbah Yazdi, M. T. (1378 AP). *Ethics in the Qur'an* (Vol. 3, Eskandari, M. H. Ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
30. Moein al-Islam, M. (1384 AP). Rationality in the doctrine of Mahdism. *Journal of Intizar*, 6(17), pp. 271-292.v
31. Moein, M. (1387 AP). *Moein Dictionary*. (vol. 1). Tehran: Zarrin. [In Persian]
32. Motahari, M. (1375 AP). *A collection of Works*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
33. Motahari, M. (1388 AP). *A Collection of works*. (vols. 23 & 24). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
34. Naeini, S. M. K. (1393 AP). characteristics. *Quarterly Journal of Theories of Financial Economics*, 2(3), pp. 141 - 166. [In Persian]
35. Najafi, M. (1432 AH). *Jawahir al-Kalam fi sharh Shara'e al-Islam*. (vol. 21, Quchani, A, Ed.). Qom: Islamic Publishing Institute for the community of teachers. [In Arabic]
36. Namjoo, M. (12/12/1399 AP). *He looked for the cause and solved the problems by planning (interview)*. Qasem Soleimani website at: <https://soleimani.ir/news/120>. [In Persian]

37. Nu'mani, M. (1397 AH). *Al-Qeibah*. (Vol. 1, Ghaffari, A. A, Ed.). Tehran: Sadough Publications. [In Arabic]
38. Piruzmand, A., & Khorshidi, M. (1398 AP). Structural components of Islamic civilization (with a future study approach). *Journal of Fundamental Studies of Modern Islamic Civilization*, 2(1), pp. 329-352. [In Persian]
39. Qalibaf, M. B. (13/10/1399 AP). *Haj Qasim never lived for himself (interview)*. Qasem Soleimani website. From: <https://soleimani.ir/news/77>. [In Persian]
40. Ragheb Isfahani, H. (1416 AH). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. (Davoodi, S. Ed.). Qom: Zulqarbi. [In Arabic]
41. Saeed, E. (1382 AP). *Culture and Imperialism: A Cultural Study of Imperial Politics* (Afsari, A, Trans.). Tehran: Toos. [In Persian]
42. Shirazi, A. (1399 AP). *Characteristics of Shahid Soleimani School*. Qom: Khate Moghadam. [In Persian]
43. Shokrallahi, A. (1399 AP). *Creating unity and solidarity was the key to Sardar Soleimani's success on the battlefields (speech)*, Shabestan News Agency, from: <http://shabestan.ir/detail/News/1011643>. [In Persian]
44. Zubaidi, M. M. (1385 AH). *Taj al-Arous min Jawahir al-Qamous*. (vol. 7). Beirut: Dar al-Hidayeh. [In Arabic]